

ТУМАЧЕЊЕ НЕОЛИБЕРАЛИЗМА СА ФУКООМ И ЛАКАНОМ – ФАНТАЗАМ, ДЕПРЕСИЈА И ПРЕДУЗЕТНИЧКА СУБЈЕКТИВНОСТ²

Сажетак: Рад се бави изградњом теоријског оквира ради разумевања феномена неолиберализма. За концептуализацију неолиберализма користи се концептуални оквир теорије управљања (*governmentality theory*), пре свега ослањајући се на схватање ове теорије у раду Мишела Фукоа. Како би се боље разумео процес интерпелације субјектата у неолиберализму, тај оквир ћемо допунити концептима из Лаканове психоанализе. Интеграција ова два приступа омогућава боље разумевање начина на који неолиберални режими мобилизују појединце на усвајање одређених модела субјективности. Овај теоријски оквир ћемо применити на концептуализацију односа субјективности и депресије као психичког обољења за чију инциденцу је примећено да расте заједно с процесом успостављања неолиберализма.

Кључне речи: неолиберализам, психоанализа, фантазам, теорија управљања, депресија

УВОД

Последњих деценија, а посебно после финансијске кризе 2008. године, неолиберализам је постао изузетно значајан феномен за проучавање у многим друштвено-хуманистичким наукама. У мноштву дисциплина и теоријских приступа који су узимали неолиберализам за свој предмет изучавања, феномен неолибералне субјективности се издвојио као посебно интригантан (McNay, 2009; Read, 2009; Cotoi, 2011; Gane, 2013). Како Крце-Иванчић примећује, разлог за то јесте чињеница да „оно што је суштински ново у неолиберализму је промена у субјективности“ (Krce-Ivančić, 2020, str. 208).

¹ milan.urosevic@ifdt.bg.ac.rs, <https://orcid.org/0000-0002-9754-0454>

² Овај рад је настао уз подршку Министарства науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије према Уговору о реализацији и финансирању научноистраживачког рада број 451-03-66/2024-03/200025.

Један од првих аутора који уочава значај проучавања неолиберализма јесте Мишел Фуко (Michel Foucault). Он неолиберализам истражује анализирајући идеје различитих аутора који су допринели осмишљавању неолибералног модуса регулације привреде, друштва и политике (Foucault, 2005). Разлог за то је чињеница да Фуко своје истраживање неолиберализма излаже 1979. током курса који држи на Колеж де Франсу (*Collège de France*), дакле, пре него што је неолиберализам успостављен као модус регулације.³ Његова анализа пати од истог недостатка који Младен Долар уочава у случају Алистеровог (Louis Althusser) схватања идеологије. Ради се о немогућности успостављања концептуалне везе између субјективности и материјалности егзистенције идеологије у државним идеолошким апаратима тј. у констелацији односа моћи и знања у Фукоовом случају (Dolar, 1993, str. 76).

Ради превазилажења овог недостатка, Фукоову анализу неолиберализма ћемо допунити појмовним оквиром лакановске психоанализе. Циљ нам је да конструишемо концептуални оквир кроз који ћемо моћи да разумемо неолибералну субјективност и њен однос са институционалним механизмима кроз које неолиберализам функционише. Тачније, покушаћемо да изградимо теоријски оквир којим ћемо концептуализовати начин на који неолиберализам мобилише субјекте да учествују у институцијама уређеним овим модусом регулације.

Ослањајући се на такав теоријски оквир, упустићемо се у анализу односа неолиберализма и депресије. Депресија је последњих деценија призната као изузетно значајан социјални и здравствени проблем⁴ од стране бројних институција. Пораст распрострањености депресије уочава се од средине деведесетих година прошлог века, што наводи бројне истраживаче на испитивање утицаја економског и културног контекста на пораст депресивних дијагноза. Установљено је да фактори попут економских неједнакости и финансијске и радне несигурности снажно корелирају са порастом броја депресивних обољења (Lynch, Kaplan, Shema, 1997; Catalano et al. 2010; Curran & Hill, 2019). Услед тога бројни истраживачи истичу како се неолиберални модус регулације може видети као један од узрочника савремене епидемије депресивних обољења (Carney, 2008; Ramon, 2008; Esposito & Perez, 2014; Cosgrove & Karter, 2018).

И поред постојећих истраживања релативно мали број аутора је покушао да развије теоријски оквир којим би се феномен депресије могао повезати са контекстом неолибералног модуса регулације. Ослањајући се на разматрања односа депресије и неолиберализма у радовима Алана Еренберга (Alain Ehrenberg) и Бјунг-Чул Хана (Byung-Chul Han) указаћемо на могућности нашег теоријског оквира да концептуално повеже неолиберални модус регулације, неолибералну субјективност и феномен депресије.⁵

³ Фукоов курс насловљен „Рађање биополитике“ (*La Naissance de la biopolitique*), на ком излаже своје истраживање неолибералних идеја, завршава се 4. априла, тачно месец дана пре доласка Маргарет Тачер (Margaret Thatcher) на власт у Великој Британији. Ипак, у Француској је већ 1976. на место премијера дошао Рејмонд Баре (Raymond Barre), економиста и преводилац радова Фридриха вон Хајека (Friedrich August von Hayek), који је до 1981. спроводио умерено неолибералну економску политику (Behrent, 2016, str. 41).

⁴ Једно од предвиђања Светске здравствене организације јесте да ће до 2030. депресија престићи срчана обољења као најраспрострањеније обољење на планети (Tucci & Moukaddam 2017, 4).

⁵ Овде, такође, морамо поменути и рад Марка Фишера (Mark Fisher) у његовој фамозној књизи *Кайишалистички реализам (Capitalist Realism)*. Ова књига излази годину дана после

Стога, намера нашег рада јесте двострука. Намеравамо да конструишемо теоријски оквир којим би се концептуално могли повезати неолиберализам као модус регулације и субјективност појединаца који обитавају у друштвима уређеним његовим принципима. Друга намера је критичка – тежићемо да указивањем на иманентан однос неолибералне субјективности и депресије укажемо на патологију која је инхерентна овом модусу регулације.

НЕОЛИБЕРАЛИЗАМ – ОСПОРАВАНИ ЛИНГВИСТИЧКИ ФРАНКЕНШТАЈН

Мало је појмова оспораваних попут неолиберализма који се у исто време користе да означе толико велики број различитих феномена.⁶ У друштвено-хуманистичким наукама појам неолиберализам користи се да значи више различитих процеса, феномена и трансформација које се јављају током 20. века, посебно у његовој другој половини. Ова схватања се махом могу поделити у три групације:⁷ (1) неолиберализам као идеолошка и теоријска струја у схватању пожељног начина организовања привреде и политике; (2) неолиберализам као реално постојећи модус регулације привреде и процес његовог успостављања; и (3) неолиберализам као режим управљања (Kuzmančev-Stanojević, 2022, стр. 21–23).

Неолиберализам као идеологија и теорија

Порекло неолиберализма као идеолошког и теоријског усмерења може се лоцирати у оквиру догађаја под називом „Колоквијум Волтер Липман“ („Colloque Walter Lippmann“) одржаном у Паризу 1938. године.⁸ Овом догађају присуствовали су бројни аутори и мислиоци од којих неки 1947. оснивају удружење под називом „Друштво Монт Пелерин“⁹ („Mont Pelerin Society“). Сврха овог друштва била је

почетка финансијске кризе 2008. и он овде, између осталог, разматра утицај неолиберализма на ментално здравље, посебно његов однос с депресијом (Fisher 2022). Фишеров рад имао је снажан утицај на критичку мисао и подстакао је бројне ауторе на разматрање погубних утицаја неолиберализма на ментално здравље (Colquhoun, 2020). Ипак, у нашем чланку нећемо се бавити Фишеровим анализама пошто их овај аутор није осмислио као ригорозну концептуализацију односа неолиберализма и менталног здравља, већ као већи број есејистичких опаски и личних утисака подстакнутих различитим искуствима.

⁶ Из овог разлога Роџерс појам неолиберализма назива „лингвистичким сваштоједом“ који прети да „прогута све речи око себе“ (Rodgers, 2018).

⁷ Овој категоризацији можемо додати и схватање неолиберализма као културне хегемоније, али оно се још увек није кристалисало као јединствена позиција и махом се састоји од емпиријских истраживања односа културе и неолибералне идеологије (в. Boltanski & Chiapello, 2007; Sennett, 2007; McGuigan, 2016).

⁸ Неки од значајних учесника овог скупа јесу: Фридрих вон Хајек, Рејмонд Арон (Raymond Aron), Мајкл Полањи (Michael Polanyi), Александар Ростов (Alexander Rüstow), Лудвиг вон Мизес (Ludwig von Mises) и други.

⁹ Оснивач овог друштва јесте Хајек, а неки од његових значајних чланова: Милтон Фридман (Milton Friedman), Гери Бекер (Gary Becker), Карл Попер (Karl Popper) и други.

оснивање невладиних организација широм западног света с циљем промоције неолибералних економских политика. Управо су активности и идеје ове организације поставиле темељ неолибералном политичком заокрету крајем седамдесетих (Denord, 2009; Harvey, 2012, str. 19–89).

Основни постулат неолибералне идеологије јесте да економска слобода појединца мора чинити врховну вредност (Bobbio, 1995, str. 119). Док се у класичном либерализму тржиште схвата као „природни“ феномен, у неолиберализму се оно сматра за вештачки скуп механизма који се успоставља државном интервенцијом, што је управо процес којим се према овој идеологији осигурава и проширује сфера економске слободе (Foucault, 2005, str. 169–170).

Неолиберализација и неолиберализам као реално постојећи модус регулације

Појам неолиберализације користи се да означи процес имплементације политика вођених неолибералним идеолошким постулатима (Kuzmančev-Stanojević, 2022, str. 22–25). Неолиберализацијом се такође назива и процес трансформације светске привреде који отпочиње распадом Бретон Вудс (*Bretton Woods*) монетарног система 1971, а наставља се доласком на власт Маргарет Тачер у Великој Британији и Роналда Регана (Ronald Reagan) у САД почетком осамдесетих година (Berch and Mykhnenko, 2012, str. 16–18).

Иако се разликује у зависности од контекста примене, неолиберална политика садржи одређене принципе који су, такође, експлицитно формулисани 1989. у документу под називом Вашингтонски консензус (*The Washington Consensus*). Неки од њих су: приватизација државне имовине, либерализација трговине робом и капиталних инвестиција, дерегулација тржишта рада, маркетизација и комодификација друштва путем јавно-приватних партнерстава, монетаристички фокус на сузбијање инфлације итд. (Berch and Mykhnenko, 2012, str. 14–15).

Неолиберализам као режим управљања

У овом чланку ћемо неолиберализам концептуализовати ослањајући се на перспективу која произилази из Фукоове анализе, у којој се неолиберализам разуме као „режим управљања“.¹⁰ Велики број аутора је, инспирисан овом анализом, про-

¹⁰ Фукоово истраживање модерних управљачких режима изложено је током три курса која држи на Колеж де Франсу: „Треба бранити друштво“ (*Il faut défendre la société*, 1976), „Безбедност, територија, становништво“ (*Sécurité, territoire, population*, 1977–1978) и „Рађање биополитике“ (1978–1979). Важно је напоменути да постоји одређена појмовна конфузија у оквиру теорије управљања. Наиме, енглески појам *governmentality* на основу ког овај правац добија своје име настаје на основу појма *gouvernementalité*, који Фуко користи као именицу од појма *governmental*, а који се може превести као; „државни“, „влади“ или „управљачки“. Иако се појам *governmentality* у домаћој литератури преводи као „управљаштво“ (Foucault, 2014a), одлучили смо се да овим појмом означимо управљачку рационалност одређеног режима управљања, док ћемо теоријски правац назвати теоријом управљања.

широ Фукоов теоријски оквир, истражујући процесе успостављања неолибералних управљачких режима. Стога ћемо се у нашој елаборацији неолиберализма ослонити како на Фукоа, тако и на савремене теоретичаре управљања.

Управљачки режим је појам којим Фуко означава хетероген склоп институција, пракси, дискурса и модела субјективности, које на окупу држи јединствена рационалност (Foucault, 2014a, стр. 127). Режим управљања је, дакле, верзија онога што Фуко назива „диспозитив“, а који дефинише као хетерогену мрежу која повезује дискурзивне и не-дискурзивне праксе с циљем регулације делања појединаца (Foucault, 2012, стр. 174–175).

Елементи управљачких режима које Фуко издваја у својим истраживањима јесу следећи:

- *Управљачка рационалност* (*governmentality*) – овај елемент подразумева општи облик резоновања о процесу управљања и заснива се на оном што Фуко назива „режимом истине“. Режим истине подразумева скуп феномена, процедура или пракси чији се иманентни принципи узимају као основа за формирање идеја о томе у ком правцу треба конструисати режим управљања и сходно томе у ком правцу треба усмеравати делање појединаца (Lošonc, 2009, стр. 26; Foucault, 2012, стр. 134).
- *Дискурзивни ајекти* – у оквиру овог елемента управљачког режима се посредством дискурзивних пракси и дискурзивних формација креира знање о одређеним сегментима реалности чиме се они чине интелигибилним и тиме подложним управљању у одређеном правцу (Miller and Rose, 2008, стр. 26–30; 181–186).
- *Технологије управљања* – овај елемент управљачког режима се састоји од различитих тактика, стратегија и институција у којима се преко знања из претходног елемента управљачка рационалност преводи у управљачке програме, чиме се усмерава делање индивидуа (Miller and Rose, 2008, стр. 183–184).
- *Форма субјекције* – овај елемент управљачког режима подразумева модел субјективности који управљачке технологије конструишу и ка ком усмеравају појединце својим механизмима. Дакле, ради се о моделу делања ка ком се појединци усмеравају не би ли се њихово делање ускладило са рационалношћу управљачког режима. Процес уклапања појединаца у овај модел назива се „субјекција“ (Dean, 2010, стр. 43–44).

Примењујући овакво схватање управљачког режима на неолиберализам Фуко установљава да се управљачка рационалност неолибералног режима заснива на тржишту као режиму истине. Он истиче да су тржишни механизми оно на основу чега овај режим развија своје управљачке технологије, али да за разлику од класичног либерализма, у ком се тржиште схвата као место размене, у неолиберализму се сматра да је његова основна карактеристика конкуренција (Foucault, 2005, стр. 169). Стога он тврди да је управљачка рационалност неолибералног режима усмерена ка увођењу тржишних механизма конкуренције у све већи број друштвених сфера и институција (Foucault, 2005, стр. 171).

Како Фуко тврди, дискурзивна димензија неолибералног режима заснива се на новом облику политичке економије који почива на теорији „људског капитала“. Ова

теорија, за разлику од класичне политичке економије која тежи да објасни понашање појединаца на тржишту, тежи објашњењу сваког облика људског понашања (Foucault, 2005, str. 305–306). Према теорији људског капитала човек се може посматрати као скуп јединица капитала у облику знања и вештина које могу генерисати неки облик прихода.¹¹ Стога се сваки облик понашања може видети као инвестиција људског капитала ради стицања прихода или увећања његове тренутне количине¹² (Newheiser, 2016, str. 3).

У складу са оваквом дискурзивном димензијом, технологије управљања се у неолиберализму заснивају на уређивању друштвене средине у складу са механизмима тржишне конкуренције не би ли се појединцима омогућили оптимални услови за делање с циљем увећања прихода и сопствене количине људског капитала (Foucault, 2005, str. 239–242; 328–331). Према Фукоу се ове технологије превасходно састоје у изградњи одговарајућег институционално-правног оквира који би омогућио развој конкуренције у што већем броју институција (Foucault, 2005, str. 243; Cotoi, 2011, str. 112–114). Оне имају за циљ обезбеђивање оптималних услова за делање субјеката неолибералног режима – *homo economicus*-а.

Homo economicus или „самопредузимач“, како га Фуко такође назива, јесте модел субјективности који се у неолиберализму налази „између државе и појединца“ (Foucault, 2005, str. 244). Тачније, овај модел представља циљ управљачких технологија неолибералног режима и оне су, према Фукоу, усмерене ка уређивању друштвене средине не би ли навеле појединце на организовање свог делања и субјективности према „моделу предузећа“. Другим речима, циљ неолибералног режима јесте да наведе појединце да се према себи односе као према скупу капитала и сходно томе да у свакој интеракцији са околином репродукују логику конкуренције тј. да је што већи сегмент њиховог делања усмерен ка увећању прихода и сопственог људског капитала (Dean, 2010, str. 185–186; McNay, 2009, str. 62–63). Фукоовим речима неолиберализам тежи да: „... и сам живот поједин... буде уређен као нека врста трајног сложеног предузећа“ (Foucault, 2005, str. 329).

Уочавамо, дакле, да је у неолибералном режиму управљања субјективност појединца главни предмет утицаја управљачких технологија. У наставку ћемо се стога ослонити на лакановску психоанализу како бисмо допунили Фукоову концептуализацију процеса субјектовања појединца према моделу субјективности *homo economicus*-а у неолиберализму.¹³

¹¹ Ослањајући се на рад америчког економисте Герија Бекера, Фуко тврди да неолиберална политичка економија проширује схватање прихода тако да се овај појам сада може односити како на монетарни приход, тако и на разне облике личне психичке сатисфакције (Foucault, 2005, str. 332).

¹² Алудирајући на Делезов (Gilles Deleuze) појам „желеће машине“, Фуко истиче да се у неолибералној политичкој економији појединац може схватити као машина за генерисање прихода тј. као скуп капитала који се организује ради сопственог увећања (Foucault, 2005, str. 308).

¹³ У последњем периоду своје каријере, током осамдесетих година прошлог века, Фуко развија појам „технологије сопства“ с циљем повезивања субјективности и управљачке рационалности. Ипак, он овај појам користи у својим истраживањима античке Грчке и Рима махом како би разумео могућности аутономног формирања субјективности и пружања отпора управљачким

ЛАКАНОВСКА КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЈА НЕОЛИБЕРАЛНЕ СУБЈЕКТИВАЦИЈЕ

На крају претходног поглавља напоменули смо да неолиберални режим тежи управљању појединцима путем њихове димензије субјективности. У оквиру Фукоовог теоријског апарата, субјективност је појам који означава димензију односа појединца са собом тј. начин на који појединци управљају сопственим понашањем (Strozier, 2002, str. 12). Фуко управо открива ову димензију проучавајући неолиберализам и остатак своје каријере посвећује истраживању субјективности. Димензија субјективности је до тог тренутка била занемарена у његовим истраживањима пре свега јер је до друге половине седамдесетих проучавао дисциплинарни режим управљања и њему одговарајуће технологије моћи. Према Фукоу, ове технологије управљају појединцима кроз утицај на тело, а субјективност је створена као њихов корелат у процесу прилагођавања делања појединаца рационалношћу дисциплинарног диспозитива (Foucault, 1997, str. 133).

Пошто Фуко подређивање појединца дисциплинарном режиму назива субјекцијом ми ћемо користити појам „субјективације“ да бисмо означили процес управљања појединцима у режиму чије управљачке технологије узимају субјективност за свој примарни предмет утицаја. Наша намера је стога да у овом поглављу осветлимо процес субјективације у неолибералном режиму допуњујући Фукоову анализу овог режима појмовима лакановске психоанализе.

Становиште лакановске психоанализе јесте да људско биће у периоду раног детињства постоји у стању стопљености са мајком, услед чега не поседује диференцирану субјективност нити свест о сопственој егзистенцији. Ово стање се мења процесом учења језика услед чега дете постепено улази у свет културе и друштвеног поретка те развија субјективност (Lacan, 1983, str. 5–12). Лакан (Jacques Lacan) овај процес назива „симболичком кастрацијом“ пошто за своју последицу има сепарацију детета од мајке и губитак стања стопљености (Lacan, 1983, str. 255–267). Симболичка кастрација резултује упознавањем детета са три међуповезана психичка регистра: имагинарним, симболичким и реалним.

Имагинарно је регистар који садржи его појединца, његове представе о себи и сопственом идентитету (Chiesa, 2007, str. 13–34). Симболичко је поредак културе и друштва у односу на који појединац гради свој имагинарни идентитет (Chiesa, 2007, str. 34–69). Реално је најсложенији елемент лакановске психоанализе и односи се пре свега на „мањак“ који настаје у субјекту услед симболичке кастрације. Лакан тврди да је субјект непотпун, он садржи у себи празнину коју непрестано тежи да попуни, што он назива „нагоном“ (Chiesa, 2007, str. 104–140). Нагон је либидална енергија која наводи субјекта да тежи прибављању ужитка другачије названог *jouissance*. Лакан овим појмом означава ужитак у хипотетичкој стопљености која је постојала у периоду пре кастрације и настанка субјективности (Leader, 2021).

технологијама (Foucault, 2014b). Фуко стога до краја живота не допуњује своја истраживања модерних управљачких режима појмом технологије сопства. За примену овог појма у истраживању неолиберализма в. Urošević, 2020.

Поменути три регистра психе се према Лакану повезују попут три прстена Боромејског чвора на чијем се пресеку налазе два феномена: објект мало *a* и фанџазам (Lacan, 1999, str. 108–136). Символички поредак, који Лакан такође назива и Великим другим, прописује „закон“ тј. симболичку наредбу да се у оквиру одређене културе неки облици идентитета проглашавају непожељним или забрањеним, а неки пожељним. Те облике идентитета Лакан назива „его-идеалима“ (Pavić, 2017, str. 98–101). Его-идеал је, дакле, оно што велики други прописује субјекту као идентитет који мора преузети ако жели да попуни мањак у субјективности и постигне *jouissance*. Либидална енергија нагона се овим путем трансформише у жељу за достизањем облика субјективности прописаног его-идеалом (Lacan, 2006, str. 44).

Сходно томе, у симболичком поретку конструише се фантазам као „сценарио“ који даје одговор на питање како се ова жеља може остварити (Flisfeder, 2023, str. 177–178). Фантазам, дакле, регулише нагон трансформишући га у жељу за достизањем его-идеала, а субјекту то представља као начин достизања објекта мало *a*, имагинарног објекта који фантазам представља као оно што ће субјекту донети *jouissance* (Žižek, 2008, str. 7).

До сада изложен систем појмова лакановске психоанализе омогућава нам да допунимо Фукоово схватање субјективације у неолибералном режиму. Символички поредак можемо видети као еквивалент рационалности управљачког режима док закон и његову наредбу можемо интерпретирати као паралелну процесу субјекције, што дакле его-идеал изједначава с формом субјекције. Оно што нам лакановска психоанализа омогућава јесте осветљење процеса путем ког управљачки режим наводи субјекта на либидалну инвестицију у прописану форму субјекције. Другим речима, како Глинос (Jason Glynos) и Ховарт (David Howarth) тврде, логика фантазма објашњава како одређени режим моћи и знања „хвата“ субјекта и мобилише га да усклади своје делање са његовом рационалношћу (Glynos and Howarth, 2007, str. 107). Фантазам, дакле, можемо сматрати за „режим жеље“¹⁴ који регулише либидалну инвестицију субјекта инсценирањем сценарија путем ког се жеља усмерава ка его-идеалу који је у складу с рационалношћу одређеног управљачког режима (Tie, 2004, str. 162–163).

Лакан 1969. године развија своју теорију дискурса, као теоријски одговор на студентске протесте који су се одиграли у Паризу претходне године. Структуре дискурса које он током својих предавања излаже можемо видети као Лаканово мапирање различитих логика фантазама¹⁵ (Lacan, 2007, str. 11–29). Једну од ових структура он назива „дискурсом господара“ и њена логика управо одговара Фукоовом виђењу рационалности дисциплинарног режима управљања. Према Лакану, у дискурсу господара јесте Велики други представник друштвене целине (онога што Делез и Гатари [*Felix Guattari*] називају „социјусом“ [Delez i Gatari, 1991, str. 47–50]) тј. организованог скупа

¹⁴ Француски теоретичар Лордон (*Frédéric Lordon*) уочава слично и тврди да савремени неолиберализам мобилише субјекте путем својеврсног имагинаријума жеље који, алудирајући на Фукоов појам „епистеме“, назива *epithume* на основу старогрчког појма *epithumia* (*ἐπιθυμία*), који се преводи као жеља, тежња или пожуда (Lordon, 2014, str. 44).

¹⁵ Четири дискурса чије структуре Лакан излаже током овог семинара јесу: дискурс господара, дискурс универзитета, дискурс хистерика и дискурс аналитичара (Lacan, 2007, str. 29–86). За потребе нашег чланка ћемо се у наставку позабавити само дискурсом господара.

друштвених институција и ауторитета. У овом дискурсу Велики други као виртуелна фигура прописује различите его-идеале субјектима и налаже њихово испуњење (Lacan, 2007, стр. 29–32). Таква структура фантазма одговара Фукоовој тврдњи да се рационалност дисциплинарног режима може описати архитектонским концептом „паноптикона“. Паноптикон садржи јединствен центар из ког виртуелна фигура која представља управљачке технологије овог режима прописује форме субјекције појединцима које субјектује¹⁶ (Foucault, 1997, стр. 190–223).

Током предавања у Милану 1972. Лакан излаже структуру дискурса који назива „дискурсом капитализма“. Овај дискурс представља структуру фантазма који одговара Фукоовом схватању управљачког режима класичног либерализма, за који тврди да постоји од краја 18. до средине 20. века. Према Лакану, у дискурсу капитализма улогу Великог другог преузима механизам тржишта чији фантазам субјекту представља сценарио испуњења мањка кроз конзумацију различите робе (Vanheule, 2016, стр. 6–9). Его-идеали се стога у фантазму либералног капитализма испоручују субјектима кроз потрошњу (Bryant, 2008, стр. 16–17).

Овај фантазам је, дакле, режим жеље који одговара рационалности либералног режима управљања у Фукоовом схватању. Фуко тврди да се либерални режим ослања на тржиште као режим истине, а да су његове технологије управљања усмерене на субјекцију појединаца као *homo economicus*-а (Foucault, 2005, стр. 378–380; Koljević, 2015, стр. 45). *Homo economicus* се у овом режиму схвата као појединац са скупом интереса као својим несводивим принципима које тежи да задовољи на тржишту путем робноновчане размене (Koljević, 2015, стр. 70–73).

Напослетку долазимо до неолибералног фантазма, али да бисмо боље осветлили његову логику, морамо увести појам супер-ега. Према Лакану, супер-его је она инстанца у психи субјекта која му налаже да прихвати фантазматски сценарио и стога оствари своју жељу за испуњењем одређеног его-идеала (Pavić, 2017, стр. 196–198). Супер-его садржи два аспекта – један аспект налаже субјекту испуњење законске наредбе док други, уобичајено називан „архајским супер-егом“, налаже ужитак. Тачније, овај аспект налаже трагање за *jouissance* и стога представља инстанцу нагона у психи субјекта (Lacan, 2006, стр. 645–670).

Како лакановски теоретичар, Данијел Тут (*Daniel Tutt*) истиче да се у неолиберализму субјективација не дешава путем законске наредбе Великог другог да се испуни одређени его-идеал. Он тврди да је наредба Великог другог директно интројектована у супер-его који се у овом случају састоји искључиво од његовог архајског аспекта (Tutt, 2022, стр. 34–36). У складу са овим фантазам неолиберализма не налаже субјекту остваривање жеље кроз достизање его-идеала који прописује Велики други, већ кроз оличавање одређених идеала у његовој имагинарној димензији ега¹⁷ (Miller, 2005).

¹⁶ За више о лакановском тумачењу Фукоовог схватања паноптикона в. Dolar, 2011.

¹⁷ Како Дуфур (*Dany-Robert Dufour*) тврди, пошто се субјект у неолибералном фантазму не ослања на Великог другог, он нема „темељ“ јер му фантазматска конструкција идентитета није испоручена. Стога субјект у неолиберализму мора креирати темељ сопственој субјективности тежњом за достизањем имагинарних идеала (Dufour, 2008, стр. 71). Дуфур истиче да је ово узрок за раст популарности различитих облика популарне психологије, попут приручника за самопомоћ. Појединци се ослањају на знање садржано у тим дискурсима да би адекватније и

Ово другим речима значи да у неолибералном фантазму супер-его налаже субјекту конструкцију субјективности која у што већој мери оличава одређене идеале, попут успеха или среће, за које Жижек и Хан тврде да су у неолиберализму преовлађујући¹⁸ (Žižek, 2000, str. 368; Han, 2020a, str. 19–23). Жижек ово описује као субјективацију путем „окрутног супер-ега“ који субјекта „бомбардује“ захтевима за оличењем одређеног идеала али и за ужитком у процесу тог испуњења¹⁹ (Žižek, 2008, str. 89).

Уочавамо да овакво схватање неолибералног фантазма као режима жеље одговара управљачкој рационалности неолибералног режима у Фукоовом схватању. Наиме, поменули смо да неолибералне управљачке технологије субјектују појединца наводећи га на то да у димензији субјективности успостави однос према себи као према предузећу, тј. као према скупу капитала који је потребно продуктивно инвестирати. Субјективација појединца кроз супер-его у неолибералном фантазму управо одговара оваквој рационалности јер супер-его наводи појединца на непрекидно реорганизовање сопственог ега на различите начине не би ли се приближио имагинарном идеалу (De Vos, 2016, str. 14–15). Дакле, супер-его у неолибералном фантазму наводи субјекта на трагање за *jouissance* који доноси објект мало *a*, тако што од њега захтева да се према својој субјективности односи као према скупу ресурса који се морају организовати на што адекватнији начин не би ли се имагинарни идеал, а тиме и објект мало *a*, достигао (Tomšić, 2015, str. 228).

У складу са установљеним односом психе и неолибералног режима управљања путем концепта неолибералног фантазма, у наставку ћемо се окренути питању односа неолиберализма и депресије.

ПАТОЛОГИЈА НЕОЛИБЕРАЛНОГ ФАНТАЗМА – КА КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЈИ ОДНОСА НЕОЛИБЕРАЛИЗМА И ДЕПРЕСИЈЕ

Један од малобројних савремених аутора који је покушао да концептуализује начин на који неолиберални модус регулације и његова идеологија изазивају депресију јесте немачки теоретичар корејског порекла Бјунг-Чул Хан. Уместо неолиберализма Хан користи појам „друштво успеха“ и истиче да је његова карактеристика одсуство Великог другог услед чега субјекти не бивају интерпелирани законском наредбом већ кроз апел за њихову личну потрагу за срећом и задовољством (Han, 2020a, str. 11). Услед тога Хан истиче да се субјекти у неолиберализму либидално инвестирају у своје сопство не би ли одговорили на императиве неолибералног режима и постигли успех и самоостварење (Han, 2020b, str. 51–53). Из овог разлога се, према Хану, субјект

ефикасније организовали своју субјективности ради достизања имагинарних идеала (Dufour, 2008, str. 72).

¹⁸ За емпијска истраживања функционисања неолибералног фантазма на радном месту в. Roberts, 2005; Bloom, Cedeström, 2009; Catlaw, Marshall, 2018.

¹⁹ Тут истиче да неолиберални супер-его настаје као последица контракултуре шездесетих година прошлог века и њене тежње за „ослобођењем“ од традиционалних светоназора (Tutt, 2022, str. 42–43).

неолиберализма налази у непрекидном „рату са самим собом“ пошто га интерпелација неолибералног режима наводи на непрекидну самоексплоатацију и оптимизацију сопства с циљем достизања идеала успеха (Han, 2020b, str. 22).

Хан тврди да оваква субјективација доводи до депресије као егземпларне патологије друштва успеха. Он истиче да појединац у том друштву себе схвата као пројекат у који се непрестано мора инвестирати (Han, 2017, str. 10). Услед тога депресија настаје као последица агресивних импулса који се јављају када појединац више није у стању да се либидално инвестира у своје сопство (Han, 2017, str. 17–19). Хановим речима: „Друштво успеха је друштво самоизрабљивања, субјект успеха себе израбљује док не сагори“ (Han, 2020b, str. 61). Депресија је према Хану последица немогућности самоексплоатације која се јавља када субјект није више у стању да се либидално инвестира у постизање успеха (Han, 2019, str. 19–23). Депресија се, дакле, може видети као последица јаза између тренутног стања у ком се налази субјект и идеала који му се намеће као циљ неолибералном субјективацијом.²⁰

Ханово схватање депресије у друштву успеха је као компатибилно са нашим разумевањем неолибералног фантазма. Наиме, он се ослања на рад француског социолога Алана Еренберга који депресију сматра за друштвену патологију неолибералног модуса регулације. За Еренберга је депресија „болест одговорности чије је доминантно осећање неуспех“. Он истиче да се депресивни појединац у неолиберализму осећа као да не може достићи одређени идеал и да је уморан од „постајања собом“ тј. од самооптимизације и самоостваривања (Ehrenberg, 2010, str. 4).

Овакво схватање депресије управо можемо боље осветлити ако се ослонимо на наше схватање неолибералног фантазма. Поменули смо да је у неолибералном фантазму субјект усмерен ка остваривању жеље путем модификације свог ега у складу са одређеним имагинарним идеалом. Дакле, објект мало *a* је у овом фантазму лоциран у субјективности појединца и он може достићи *jouissance* искључиво путем реконструкције свог ега у складу с поменутиим идеалом. Управо на овој тачки можемо лоцирати корен агресивних импулса у субјективности који према Хану узрокују депресију. Како Дуфур тврди, архајски супер-его који преовлађује у неолиберализму узрокује непрестан осећај кривице јер појединац никада није у стању да коначно достигне имагинарни идеал који му је прописан (Dufour, 2008, str. 81–86). Депресија је, дакле, последица немогућности субјекта да адекватно оптимизује своје сопство и тим путем достигне имагинарни идеал, услед чега га супер-его кажњава²¹ (Vanheule, 2023, str. 35). Можемо закључити, следећи Жижека, да је депресија инхерентна процесу

²⁰ Хан тврди да се законска наредба која оличава интерпелацију у дисциплинарном друштву може описати глаголом „треба“ док се њена неолиберална верзија може описати глаголом „моћи“. Стога он тврди да неолиберална интерпелација има облик симболичке наредбе која налаже субјекту да искористи све могућности за оптимизацију свог сопства с циљем постизања успеха (Han, 2020b, str. 19–20). Хан из овог разлога депресију коју субјект у неолиберализму доживљава описује као „немогућности да се више може“ и тврди да она има облик самопрекора и аутоагресије (Han, 2020b, str. 22).

²¹ Како тврди лакановска психоаналитичарка Елизабет Рудинеско (Élisabeth Roudinesco), депресивни субјект у неолиберализму је: „Осуђен на исцрпљеност... услед потраге за недо-стижним идеалом среће“ (Roudinesco, 2001, str. 8).

субјективације неолибералним фантазмом и да представља последицу начина на који он мобилише инстанцу супер-ега са његовим императивом за остварењем жеље тј. достизањем објекта мало *a*²² (Žižek, 2012, str. 109).

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Можемо закључити да се теоријски апарат лакановске психоанализе, а посебно појмови фантазма и супер-ега уклапају са концептуалним оквиром фукоовске теорије управљања. Оваква синтеза нам омогућава да доведемо у везу структурни и актерски аспект неолибералног модуса регулације. Тим путем можемо објаснити процес посредством ког се субјекти наводе да својим делањем репродукују структуре од којих се овај модус састоји.

Појмом неолибералног фантазма решили смо концептуални јаз који у теорији управљања постоји између управљачке рационалности и димензије субјективности. Ово смо постигли дефинишући неолиберални фантазам као „екстимну“²³ димензију која повезује жељу субјекта са симболичким поретком, а тиме и са законом који прописује Велики други. Овим путем смо изградили теоријски оквир који нам је омогућио да осветлимо структуру и динамику неолибералне субјективације. Иако су бројни лакановски теоретичари истицали да се моћ капиталистичког економског поретка и идеологије може објаснити начином на који мобилише жељу субјекта (McGowan, 2004; Declercq, 2006; Tomšić, 2014; McGowan, 2016; Tomšić, 2019; Bruno, 2020), ми смо указали на новине које доноси субјективација у неолибералној верзији капиталистичког система. Субјективацијом појединца путем супер-ега како би се навео да се према својој субјективности односи као према скупу ресурса неолиберализам постиже оно што се у постопераистичкој теорији назива „реалном субсумпцијом“.²⁴ Ово другим речима значи да неолиберализам представља епоху у којој капитал инкорпорира

²² Лакановски психоаналитичар Пол Верхаге (Paul Verhaeghe) на сличан начин тумачи појаву депресије. Он симболичку наредбу Великог другог назива „жељом Великог другог“ и тврди да депресија настаје када субјект није у стању да свој его усклади са его-идеалом који Велики други испоручује. Стога је према Верхагеу депресија резултат губитка идентитета услед „изневеравања жеље Великог другог“ (Verhaeghe, 2008, str. 276–277). Ово управо одговара нашем тумачењу депресије у неолиберализму као последице кривице коју супер-его изазива у субјекту услед његове немогућности да достигне имагинарни идеал и тиме испуни симболичку наредбу Великог другог.

²³ „Екстимност“ (*extimité*) јесте појам који комбинује термине „спољашност“ (*exterieur*) и интимност (*intimité*). Лакан га користи да означи парадоксалан статус симболичког поретка и наредби Великог другог које истовремено постоје у интерсубјективном простору, али и структуришу жељу субјекта конструкцијом објекта мало *a* у фантазму (Dolar, 1993, str. 78; Lacan, 1997, str. 71, 139).

²⁴ Реална субсумпција је појам који Маркс (Karl Marx) користи да означи процес путем којег се облици рада и односи у производњи трансформишу услед њихове инкорпорације у капиталистички начин производње (Marks, 1978, str. 447–466). Аутори постопераистичке струје проширују значење овог појма пошто се баве истраживањем начина на који се други феномени инкорпорирају у процес репродукције капитала попут друштвених односа, културних пракси, емоција и сл. (v. Read, 2022).

субјективност као један од инпута у процесу сопствене репродукције (Read, 2003, стр. 10–11, 18, 113–114; Lazzarato, 2014, стр. 9–12, 27, 37–38).

Напоследку депресија се може видети као последица контрадикција у неолиберализму као савременој форми развоја капитализма. Како Хан истиче, док се у класичном либералном капитализму контрадикције манифестују у форми класног сукоба између експлоатисаних и експлоататора, у неолиберализму се овај сукоб повлачи у сопство које истовремено игра обе улоге услед императива самоексплоатације (Han, 2020b, стр. 22–30). Депресија настаје као последица овог сукоба и стога се може видети као патологија инхерентна динамици неолибералне субјективности. Оваква дијагноза патологије неолиберализма омогућава нам да укажемо на његове неизбежне последице и тиме заобиђемо моралистичке и идеолошки острашћене облике критике неолиберализма. Наша анализа се, дакле, може видети као иманентна критика која указује на нужне последице принципа на којима почива неолиберализам као режим управљања.

Milan A. Urošević¹
University of Belgrade,
Institute for Philosophy and Social Theory
Belgrade (Serbia)

INTERPRETING NEOLIBERALISM WITH FOUCAULT AND LACAN – FANTASY, DEPRESSION AND THE ENTREPRENEURIAL SUBJECTIVITY²

(Translation *In Extenso*)

Abstract: The article is dedicated to the construction of a unique theoretical framework aimed at understanding the phenomenon of neoliberalism. In this regard, we primarily rely on the conceptual framework of the governmentality theory, which originates from the work of Michel Foucault. For a better understanding of how neoliberalism interpellates individuals, we will complement the conceptual framework with Lacanian psychoanalysis. We will demonstrate how such a synthesis allows for overcoming the conceptual gap that exists in the governmentality theory between the rationality of governmental regimes and the subjectivity of individuals. We will apply the theoretical synthesis of the governmentality theory and Lacanian psychoanalysis to understand how the neoliberal regime mobilizes subjects into appropriate forms of action, inducing them to adopt the model of subjectivity that Foucault calls *homo economicus*. Finally, we will examine the phenomenon of depression and show how our theoretical framework can establish a connection between neoliberalism, neoliberal subjectivity, and depression as a mental disorder.

Keywords: neoliberalism, psychoanalysis, fantasy, governmentality theory, subjectivity

INTRODUCTION

In recent decades, and especially after the financial crisis of 2008, neoliberalism has become an extremely significant phenomenon for study in many social sciences. Among the multitude of disciplines and theoretical approaches that have taken neoliberalism as their subject of study, the phenomenon of neoliberal subjectivity has emerged as particularly intriguing (McNay, 2009; Read, 2009; Cotoi, 2011; Gane, 2013). As Krce-Ivančić observes,

---

¹ milan.urosevic@ifdt.bg.ac.rs, <https://orcid.org/0000-0002-9754-0454>,

² This article was completed with the support of the Ministry of Science, Technological Development, and Innovation of the Republic of Serbia, according to the Agreement on the Realization and Financing of scientific research 451-03-66/2024-03/200025.

the reason for this is the fact that “what is essentially new in neoliberalism is a change in subjectivity” (Krce-Ivančić, 2020, p. 208).

One of the first authors to recognize the importance of studying neoliberalism is Michel Foucault. He investigates neoliberalism by analyzing the ideas of various authors who contributed to the development of the neoliberal mode of regulating the economy, society, and politics (Foucault, 2005). The reason for this is the fact that Foucault presents his research on neoliberalism in 1979 during a course he taught at the Collège de France, before neoliberalism was established as a mode of regulation.³ His analysis suffers from the same deficiency that Mladen Dolar observes in the case of Louis Althusser’s understanding of ideology. This concerns the impossibility of establishing a conceptual connection between subjectivity and the materiality of ideology in state ideological apparatuses, i.e., in the constellations of knowledge and power relations in Foucault’s case (Dolar, 1993, p. 76).

To overcome this deficiency, we will complement Foucault’s analysis of neoliberalism with the conceptual framework of Lacanian psychoanalysis. Our goal is to construct a conceptual framework through which we can understand neoliberal subjectivity and its relationship with the institutional mechanisms through which neoliberalism operates. More specifically, we will attempt to build a theoretical framework to conceptualize how neoliberalism mobilizes subjects to participate in institutions organized by this mode of regulation.

Drawing on such a theoretical framework, we will delve into the analysis of the relationship between neoliberalism and depression. Depression has been recognized in recent decades as a highly significant social and health problem by numerous institutions.⁴ The increase in the prevalence of depression has been observed since the mid-1990s, prompting many researchers to examine the impact of economic and cultural contexts on the rise of depressive diagnoses. It has been established that factors such as economic inequalities and financial and job insecurity strongly correlate with the increase in the number of depressive disorders (Lynch, Kaplan, Shema, 1997; Catalano *et al.*, 2010; Curran & Hill, 2019). As a result, many researchers emphasize how the neoliberal mode of regulation can be seen as one of the causes of the contemporary epidemic of depressive disorders (Carney, 2008; Ramon, 2008; Esposito & Perez, 2014; Cosgrove & Karter, 2018).

Despite existing research, a relatively small number of authors have attempted to develop a theoretical framework that would connect the phenomenon of depression with the context of the neoliberal mode of regulation. Drawing on discussions of the relationship between depression and neoliberalism in the works of Alain Ehrenberg and Byung-Chul Han, we will point out the possibilities of our theoretical framework to conceptually link the neoliberal mode of regulation, neoliberal subjectivity, and the phenomenon of depression.⁵

---

³ Foucault’s course entitled *The Birth of Biopolitics (La Naissance de la biopolitique)*, where he presents his research on neoliberal ideas, ended on April 4th, exactly one month before Margaret Thatcher came to power in the United Kingdom. However, in France, Raymond Barre, an economist and translator of the works of Friedrich von Hayek, became Prime Minister in 1976, and until 1981, he implemented a moderately neoliberal economic policy (Behrent, 2016, p. 41).

⁴ One prediction by the World Health Organization is that by 2030, depression will surpass heart disease as the most prevalent illness on the planet (Tucci & Moukaddam, 2017, p. 4).

⁵ We must also mention the work of Mark Fisher in his famous book *Capitalist Realism*. Fisher’s book was published a year after the onset of the 2008. financial crisis, and among other topics, it

Therefore, the intention of our work is twofold. Firstly, we aim to construct a theoretical framework that could conceptually link neoliberalism as a mode of regulation with the subjectivity of individuals inhabiting societies governed by its principles. Secondly, our intention is critical; we seek to indicate the immanent relationship between neoliberal subjectivity and depression, thereby highlighting the pathology that is inherent in this mode of regulation.

NEOLIBERALISM – THE CONTESTED LINGUISTIC FRANKENSTEIN

There are few concepts as contested as neoliberalism, which are at the same time used to denote such a vast array of different phenomena.⁶ In the social sciences and humanities, the concept of neoliberalism is used to refer to multiple processes, phenomena, and transformations that occurred during the 20th century, especially in its second half. These understandings can broadly be divided into three categories:⁷ (1) neoliberalism as an ideological and theoretical current advocating for a desirable way of organizing the economy and politics; (2) neoliberalism as an actually existing mode of economic regulation and the process of its establishment; and (3) neoliberalism as a governmental regime (Kuzmančev-Stanojević, 2022, pp. 21–23).

Neoliberalism as ideology and theory

The origin of neoliberalism as an ideological and theoretical orientation can be traced back to the event called the “Colloque Walter Lippmann”, held in Paris in 1938.⁸ Many authors and thinkers attended this event, some of whom later founded an association called the “Mont Pelerin Society” in 1947.⁹ The purpose of this society was to establish non-government organizations throughout the Western world to promote neoliberal economic policies.

---

examines the impact of neoliberalism on mental health, particularly its relationship with depression (Fisher, 2022). Fisher’s work has had a significant impact on critical thought and has encouraged numerous authors to consider the detrimental effects of neoliberalism on mental health (Colquhoun, 2020). However, in our article, we will not focus on Fisher’s analyses since this author did not conceive them as a rigorous conceptualization of the relationship between neoliberalism and mental health, but rather as a collection of essayistic remarks and impressions inspired by personal experiences.

⁶ Due to this reason, Rodgers refers to the term neoliberalism as a “linguistic omnivore” that threatens to “swallow up all words around it” (Rodgers, 2018).

⁷ We can add the understanding of neoliberalism as cultural hegemony to this categorization, but it has not yet been crystallized as a singular position and largely consists of empirical research on the relationship between culture and neoliberal ideology (see Boltanski & Chiapello, 2007; Sennett, 2007; McGuigan, 2016).

⁸ Some of the significant participants in this group include Friedrich von Hayek, Raymond Aron, Michael Polanyi, Alexander Rüstow, Ludwig von Mises, and others.

⁹ The founder of this society is Hayek, and some of its notable members are Milton Friedman, Gary Becker, Karl Popper, and others.

It was precisely the activities and ideas of this organization that laid the groundwork for the neoliberal political shift in the late seventies (Denord, 2009; Harvey, 2012 pp. 19–89).

The fundamental postulate of neoliberal ideology is that individual economic freedom must be held as a supreme value. While in classical liberalism the market is seen as a “natural” phenomenon, in neoliberalism it is considered an artificial set of mechanisms established by state intervention. According to this ideology, it is precisely state intervention that must ensure and expand the sphere of economic freedom (Foucault, 2005, pp. 169–170).

Neoliberalization and neoliberalism as the existing mode of regulation

The term “neoliberalization” is used to denote the process of implementing policies based on neoliberal ideological principles (Kuzmančev-Stanojević, 2022, pp. 22–25). Neoliberalization also refers to the transformation of the global economy, which began with the collapse of the Bretton Woods monetary system in 1971. and continued with the rise to power of Margaret Thatcher in the UK and Ronald Reagan in the US in the early 1980s (Berch and Mykhnenko, 2012, pp. 16–18).

Although it varies depending on the context of application, neoliberal policy contains certain principles that were explicitly formulated in 1989 in a document called “The Washington Consensus”. Some of these principles include privatization of state assets, liberalization of trade in goods and capital investments, deregulation of labour markets, marketization and commodification of society through public-private partnerships, a monetarist focus on combating inflation, and so on (Berch and Mykhnenko, 2012 pp. 14–15).

Neoliberalism as a governmental regime

In this article, we will explore the concept of neoliberalism relying on the perspective derived from Foucault’s analysis, where neoliberalism is understood as a “governmental regime”.¹⁰ Inspired by this analysis, a significant number of authors have expanded Foucault’s theoretical framework by researching the processes of establishment of neoliberal governmental regimes. Therefore, in our elaboration of neoliberalism, we will draw on both Foucault and contemporary governmentality theorists.

The governmental regime is a concept Foucault uses to denote a heterogeneous assemblage of institutions, practices, discourses, and models of subjectivity unified by a

---

¹⁰ Foucault’s research on modern governmental regimes is presented during three courses he held at the Collège de France: *Society Must be Defended (Il faut défendre la société, 1976)*, *Security, Territory, Population (Sécurité, territoire, population, 1977–1978)* and *The Birth of Biopolitics (1978–1979)*. It is important to note that there is a certain conceptual confusion within the theory of governmentality. Specifically, the English term “governmentality”, after which this research field got its name, is based on the term “gouvernementalité” which Foucault uses as a noun form of the term “governmental”, which can be translated into Serbian as “državni”, “vladin” or “upravljački”. Although the term “governmentality” is translated in domestic scholarship as “upravljaštvo” (Foucault, 2014a), we have decided to use this term to denote the governmental rationality of a certain regime, while we will refer to the research field as “teorija upravljanja”.

singular rationality (Foucault, 2014a, p. 127). Thus, the governmental regime is a version of what Foucault terms the “dispositive” which he defines as a heterogeneous network that connects discursive and non-discursive practices that regulate individual actions (Foucault, 2012, pp. 174–175).

The elements of governmental regimes that Foucault identifies in his research are as follows:

- *Governmental rationality (governmentality)* – this element implies a general form of reasoning about the process of governing and is based on what Foucault calls the “regime of truth”. The regime of truth entails a set of phenomena, procedures, or practices whose inherent principles are taken as the basis for forming ideas about how to construct a governmental regime and, consequently, in which direction to guide individual actions (Lošonc, 2009, p. 26; Foucault, 2012, p. 134).
- *Discursive aspect* – within this element of the governmental regime, knowledge about certain segments of reality is created through discursive practices and discursive formations, making them intelligible and thus more amenable to being governed in a specific direction (Miller and Rose, 2008, pp. 26–30; 181–186).
- *Governmental technologies* – this element of the governmental regime consists of various tactics, strategies, and institutions where through knowledge from the previous element the governmental rationality gets translated into governmental programs, thereby directing individual actions (Miller and Rose, 2008, pp. 183–184).
- *Form of subjection* – this element of the governmental regime implies a model of subjectivity constructed by governmental technologies and towards which their mechanisms direct individuals. In other words, it’s a model of action towards which individuals are directed in order to align their actions with the rationality of the governmental regime. The process of fitting individuals into this model is called “subjection” (Dean, 2010, pp. 43–44).

Applying this understanding of the governmental regime to neoliberalism, Foucault establishes that the governmental rationality of the neoliberal regime is based on the market as a regime of truth. He claims that market mechanisms are the basis upon which this regime develops its governmental technologies. However, unlike classical liberalism, where the market is seen as a place of exchange, in neoliberalism, its primary characteristic is considered to be competition (Foucault, 2005, p. 169). Therefore, he argues that the governmental rationality of the neoliberal regime is directed towards introducing market mechanisms into an increasing number of social spheres and institutions (Foucault, 2005, p. 171).

According to Foucault, the discursive dimension of the neoliberal regime is based on a new form of political economy grounded in the theory of “human capital”. This theory, unlike classical political economy, which seeks to explain individual behaviour in the market, aims to explain every form of human behaviour (Foucault, 2005, pp. 305–306). According to the theory of human capital, a person can be viewed as a collection of capital units in the form of knowledge and skills that can generate some form of income.¹¹ Therefore, every

---

¹¹ Relying on the work of American economist Gary Becker, Foucault argues that neoliberal political economy expands the understanding of income so that this concept can now refer not only to monetary income but also to various forms of personal psychological satisfaction (Foucault, 2005, p. 332).

form of behaviour can be seen as an investment of human capital aimed at increasing its current quantity or acquiring income¹² (Newheiser, 2016, p. 3).

In line with this discursive dimension, governmental technologies of neoliberalism are based on regulating the social environment according to the mechanisms of market competition, in order to enable individuals to have optimal conditions for action aimed at increasing income and their own quantity of human capital (Foucault, 2005, pp. 239–242; 328–331). According to Foucault, these technologies primarily consist of establishing an appropriate institutional and legal framework that would enable the development of competition in as many social spheres and institutions as possible (Foucault, 2005, p. 243; Cotoi, 2011, pp. 112–114). Their goal is to ensure optimal conditions for the actions of subjects of the neoliberal regime – *homo economicus*.

Homo economicus or the “entrepreneur of the self” as Foucault also calls it, is a model of subjectivity that, in neoliberalism, is situated “between the state and the individual” (Foucault, 2005, p. 244). More precisely, this model represents the goal of the governmental technologies of the neoliberal regime, which, according to Foucault, are aimed at regulating the social environment to induce individuals to organize their actions and subjectivity according to the “enterprise model”. In other words, the goal of the neoliberal regime is to encourage individuals to treat themselves as a form of capital and, accordingly, to reproduce the logic of competition in their every interaction with their environment, that is, to ensure that a significant segment of their actions is directed towards increasing income and their own human capital (Dean, 2010, pp. 185–186; McNay, 2009, pp. 62–63). In Foucault’s words, neoliberalism seeks to: “... organize... the very life of individuals... as if it were a kind of permanent enterprise” (Foucault, 2005, p. 329).

In the neoliberal governmental regime, as we have seen, the subjectivity of individuals is the main object of influence of governmental technologies. By linking it with Lacanian psychoanalysis, we can better understand the process of subjection of the individual to the model of subjectivity of *homo economicus* in neoliberalism.¹³

THE LACANIAN CONCEPTUALIZATION OF NEOLIBERAL SUBJECTIVATION

At the end of the previous chapter, we noted that the neoliberal regime tended to govern individuals through their dimension of subjectivity. Within Foucault’s theoretical framework, subjectivity is a concept that denotes the dimension of an individual’s relationship

---

¹² Referring to Deleuze’s concept of the “desiring machine”, Foucault emphasizes that in neoliberal political economy, the individual can be understood as a machine for generating income, that is, as a set of capital units organized to achieve growth (Foucault, 2005, p. 308).

¹³ In the last period of his career, during the 1980s, Foucault developed the concept of “technologies of the self” to link subjectivity with governmental rationality. However, he uses this concept in his research on Ancient Greece and Rome primarily to understand the possibilities for the autonomous formation of subjectivity and resistance to governmental technologies (Foucault, 2014b). Therefore, Foucault does not complement his research on modern regimes of governmentality with the concept of technologies of the self. For the application of this concept in researching neoliberalism, see Urošević, 2020.

with themselves, i.e., the way individuals manage their own behaviour (Strozier, 2002, p. 12). Foucault precisely discovers this dimension by studying neoliberalism, and he dedicates the rest of his career to researching subjectivity. The dimension of subjectivity had been neglected in his research until that point, primarily because until the second half of the 1970s, Foucault studied the disciplinary regime of governmentality and its corresponding technologies of power. According to Foucault, these technologies govern individuals by influencing their bodies and subjectivity is fabricated as their correlate in the process of adapting individual actions to the rationality of the disciplinary apparatus (Foucault, 1997, p. 133).

Since Foucault refers to the governing of individuals in the disciplinary regime as “subjection”, we will use the term “subjectivation” to denote the process of governing individuals in a regime where its governing technologies take subjectivity as their primary object of influence. Therefore, our intention in this chapter is to shed light on the process of subjectivation in the neoliberal regime by complementing Foucault’s analysis of this regime with concepts from Lacanian psychoanalysis.

The Lacanian psychoanalytic perspective posits that during early childhood, human beings exist in a state of fusion with the mother, lacking differentiated subjectivity or awareness of their own existence. This state changes through the process of language acquisition, whereby the child gradually enters the world of culture and develops subjectivity (Lacan, 1983, pp. 5–12). Lacan refers to this process as “symbolic castration”, as its consequence is the separation of the child from the mother and the loss of fusion (Lacan, 1983, pp. 255–267). Symbolic castration results in the child becoming acquainted with three interconnected psychic registers: the imaginary, the symbolic, and the real.

The imaginary register contains the individual’s ego, their representations of themselves, and their identity (Chiesa, 2007, pp. 13–34). The symbolic register pertains to the order of culture and society upon which the individual constructs their imaginary identity (Chiesa, 2007, pp. 34–69). The real is the most complex element of Lacanian psychoanalysis and primarily refers to the “lack” that arises in the subject due to symbolic castration. Lacan argues that the subject is incomplete, containing a void they constantly strive to fill, which he calls the “drive” (Chiesa, 2007, pp. 104–140). The drive is a libidinal energy that impels the subject to seek pleasure, also referred to as *jouissance*. With this concept, Lacan denotes the pleasure in the hypothetical fusion that existed before castration and the emergence of subjectivity (Leader, 2021).

According to Lacan, the three psychic registers are interconnected like the three rings of the Borromean knot, intersecting at two phenomena: the object *a* and fantasy (Lacan, 1999, pp. 108–136). The symbolic order, also referred to as the “Big Other” by Lacan, prescribes the “law” or a symbolic mandate that certain forms of identity in a culture are declared undesirable or prohibited, while others are desirable. Lacan calls these forms of identity “ego ideals” (Pavić, 2017, pp. 98–101). Therefore, the ego ideal is what the big Other prescribes to the subject as the identity they must assume if they want to fill the lack in subjectivity and achieve *jouissance*. The libidinal energy of the drive is transformed into a desire to achieve the form of subjectivity prescribed by the ego ideal (Lacan, 2006, p. 44).

In accordance with this, the symbolic order constructs fantasy as a “scenario” that provides an answer to the question of how this desire can be realized (Flisfeder, 2023, pp. 177–178). Fantasy regulates the drive by transforming it into a desire to achieve the ego

ideal, which is presented to the subject as a way of acquiring the object *a*, an imaginary object that fantasy represents as what will bring *jouissance* to the subject (Žižek, 2008, p. 7).

The system of concepts in Lacanian psychoanalysis presented so far allows us to complement Foucault's understanding of subjectivation in the neoliberal regime. Specifically, we can view the symbolic order as equivalent to the governmental rationality, while the law and its mandate can be interpreted as parallel to the process of subjection, thus equating the ego ideal with the form of subjection. What Lacanian psychoanalysis enables us to do is shed light on the process through which the governmental regime induces the subject to invest libidinally in the prescribed form of subjectivity. In other words, as argued by Glynos and Howarth, the logic of fantasy explains how a particular regime of power and knowledge "captures" subjects and mobilizes them to align their actions with its rationality (Glynos and Howarth, 2007, p. 107). Therefore, we can consider fantasy as a "regime of desire" that regulates the libidinal investment of the subject by staging scenarios through which desire is directed towards the ego ideal that is aligned with the rationality of a particular governmental regime¹⁴ (Tie, 2004, pp. 162–163).

Lacan developed his discourse theory in 1969 as a theoretical response to the student protests that took place in Paris the previous year. The discourse structures he outlined during his lectures can be seen as Lacan's mapping of various logics of fantasy¹⁵ (Lacan, 2007, pp. 11–29). One of these structures he calls the "master's discourse", and its logic corresponds precisely to Foucault's view of the rationality of the disciplinary regime. According to Lacan, in the discourse of the master, the Big Other represents the social totality (what Deleuze and Guattari call the "socius") – that is, the organized set of social institutions and authorities. In this discourse, the Big Other, as a virtual figure, prescribes various ego ideals to subjects and imposes their realization (Lacan, 2007, pp. 29–32). Such a structure of fantasy corresponds to Foucault's assertion that the rationality of the disciplinary regime can be described with the architectural concept of the "panopticon" (Foucault, 1997). Namely, the panopticon contains a unique centre from which the virtual figure representing this regime's technologies prescribes forms of subjection to individuals whom it subjects¹⁶ (Foucault, 1997, pp. 190–223).

During his lectures in Milan in 1972, Lacan presents the structure of discourse which he terms the "discourse of capitalism" (Lacan, 2007, pp. 29–86). This discourse represents a structure of fantasy that corresponds to Foucault's understanding of the governmental regime of classical liberalism, which, according to him, existed from the late 18th century to the mid-20th century. According to Lacan, in the discourse of capitalism, the role of the Big Other is assumed by the market, whose fantasy presents to the subject a scenario

---

¹⁴ French theorist Frédéric Lordon argues that contemporary neoliberalism mobilizes subjects through a unique imaginary of desire, which, alluding to Foucault's concept of "episteme", he calls "epithume" based on the ancient Greek term "epithumia" (ἐπιθυμία), translated as desire, longing, or craving (Lordon, 2014, p. 44).

¹⁵ Four discourses whose structures Lacan presents during this seminar are: the discourse of the master, the discourse of the university, the discourse of the hysteric, and the discourse of the analyst (Lacan, 2007, pp. 29–86). For the purposes of our article, we will focus solely on the discourse of the master.

¹⁶ For the Lacanian interpretation of Foucault's understanding of the panopticon, see Dolar, 2011.

of filling the lack through the consumption of various commodities (Vanheule, 2016, pp. 6–9). Therefore, ego ideals are delivered to subjects through consumption in the fantasy of liberal capitalism (Bryant, 2008, pp. 16–17).

This constitutes a regime of desire that corresponds to the rationality of the liberal governmental regime in Foucault's understanding. Foucault argues that the liberal regime relies on the market as a regime of truth, and its governmental technologies are directed towards subjectivizing individuals as *homines economici* (Foucault, 2005, pp. 378–380; Koljević, 2015, p. 45). In this regime, *homo economicus* is understood as an individual with a set of interests as their irreducible principles, which they seek to satisfy in the market through commodity-money exchange (Koljević, 2015, pp. 70–73).

At last, we arrive at the neoliberal fantasy, but to better elucidate its logic, we must introduce the concept of the super-ego. According to Lacan, the super-ego is an instance in the psyche of the subject which commands them to accept a phantasmic scenario and thus realize their desire for the fulfilment of a certain ego ideal (Pavić, 2017, pp. 196–198). The super-ego thus contains two aspects: one aspect commands the subject to fulfil the dictates of the law, while the other, commonly referred to as the “archaic super-ego”, commands enjoyment. More precisely, this aspect dictates the pursuit of *jouissance* and thus represents the instance of the drive in the psyche of the subject (Lacan, 2006, pp. 645–670).

As Lacanian theorist Daniel Tutt emphasizes, in neoliberalism, subjectivation does not occur through the command of the Big Other to realize the ego ideal. He argues that the command of the big Other is directly introjected into the super-ego, which in this case consists solely of its archaic aspect (Tutt, 2022, pp. 34–36). In line with this, the fantasy of neoliberalism does not command the subject to fulfil desire by achieving the ego ideal prescribed by the Big Other but rather through embodying certain ideals in its imaginary dimension of the ego¹⁷ (Miller, 2005). In other words, in the neoliberal fantasy, the super-ego commands the subject to construct a subjectivity that embodies certain ideals as much as possible, such as the ideals of success or happiness, which Žižek and Han argue are predominant in neoliberalism¹⁸ (Žižek, 2000, p. 368; Han, 2020a, pp. 19–23). Žižek refers to this as subjectivation through the “cruel super-ego” which “bombards” the subject with demands for embodying a certain ideal as well as for enjoyment in the process of fulfilling it¹⁹ (Žižek, 2008, p. 89).

Therefore, we observe that this understanding of the neoliberal fantasy as a regime of desire corresponds to the governmental rationality of the neoliberal regime in Foucault's

---

¹⁷ According to Dufour, since the subject in the neoliberal fantasy does not rely on the Big Other, it lacks a “foundation” because the phantasmatic construction of identity is not provided to it. Therefore, in neoliberalism, individuals must create a foundation for their subjectivity by striving to achieve imaginary ideals. Dufour highlights that this is the reason for the growing popularity of various forms of popular psychology, such as self-help manuals. Individuals rely on the knowledge contained in these discourses to better and more efficiently organize their subjectivities in pursuit of imaginary ideals (Dufour, 2008, p. 72).

¹⁸ For empirical studies on the functioning of the neoliberal fantasy in the workplace, see Roberts, 2005; Bloom & Cedeström, 2009; Catlaw & Marshall, 2018.

¹⁹ Tutt emphasizes that the neoliberal super-ego emerges as a result of the counterculture of the 1960s and its aspiration for “liberation” from traditional worldviews (Tutt, 2022, pp. 42–43).

conception. We mentioned that neoliberal governmental technologies subject the individual by prompting them to establish a relationship with themselves according to the model of an enterprise, as to a set of capital units that need to be productively invested. The subjectivation of the individual through the super-ego in the neoliberal fantasy precisely corresponds to this rationality because the super-ego leads the individual to continuously reorganize their ego in various ways in order to approach the imaginary ideal (De Vos, 2016, pp. 14–15). Therefore, the super-ego in the neoliberal fantasy prompts the subject to seek *jouissance*, which the *objet petit a* brings, by demanding that they relate to their subjectivity as to a set of resources that must be organized in the most adequate way in order to achieve the imaginary ideal, and thereby the *objet petit a* (Tomšić, 2015, p. 228).

In line with the established relationship between the psyche and the neoliberal governmental regime through the concept of the neoliberal fantasy, we will now turn to the question of the relationship between neoliberalism and depression.

THE PATHOLOGY OF THE NEOLIBERAL FANTASY – TOWARDS THE CONCEPTUALIZATION OF THE RELATIONSHIP BETWEEN NEOLIBERALISM AND DEPRESSION

One of the few contemporary authors who has attempted to conceptualize how the neoliberal mode of regulation and its ideology induce depression is the German theorist of Korean origin Byung-Chul Han. Instead of neoliberalism, Han uses the term “achievement society” and emphasizes that its characteristic is the absence of the Big Other, whereby subjects are not interpellated by the injunctions of the law but through an appeal to their personal pursuit of happiness and satisfaction (Han, 2020a, p. 11). As a result, Han highlights that subjects in neoliberalism libidinally invest in themselves to respond to the imperatives of the neoliberal regime and achieve success and self-realization (Han, 2020b, pp. 51–53). For this reason, according to Han, the subject of neoliberalism is engaged in a continuous “war with oneself” as the interpellation of the neoliberal regime leads to continuous self-exploitation and optimization of the self in pursuit of the ideal of success (Han, 2020b, p. 22).

Han argues that such subjectivation leads to depression as an exemplary pathology of the achievement society. He emphasizes that individuals in the achievement society perceive themselves as projects that must be constantly invested in (Han, 2017, p. 10). As a result, depression arises as a consequence of aggressive impulses that occur when the individual is no longer able to invest libidinally in themselves (Han, 2017, pp. 17–19). In Han’s words, “the achievement society is a society of self-exploitation, where the subject of success exploits themselves until they burn out” (Han, 2020b, p. 61). According to Han, depression is the result of the impossibility of self-exploitation that occurs when the subject is no longer able to invest libidinally in achieving success (Han, 2019, pp. 19–23). Therefore, depression can be seen as a consequence of the gap between the current state in which the subject finds themselves and the ideal imposed on them as the goal of neoliberal subjectivation²⁰.

---

²⁰ Han argues that the injunction of the law that characterizes interpellation in disciplinary society can be described by the verb “must”, while its neoliberal version can be described by the verb “can”. Therefore, he argues that neoliberal interpellation takes the form of a symbolic command that

Han's understanding of depression in the achievement society is compatible with our understanding of neoliberal fantasy. Namely, he relies on the work of French sociologist Alain Ehrenberg, who considers depression a social pathology of the neoliberal mode of regulation. For Ehrenberg, depression is "a disease of responsibility, with the dominant feeling being failure". He emphasizes that the depressive individual in neoliberalism feels as though they cannot achieve a certain ideal and is tired of "becoming oneself", that is, of self-optimization and self-realization (Ehrenberg, 2010, p. 4).

This understanding of depression can be better elucidated if we rely on our understanding of the neoliberal fantasy. We have mentioned that in the neoliberal fantasy, the subject is oriented towards fulfilling desire by modifying their ego in accordance with a certain imaginary ideal. Thus, the *objet petit a* in this fantasy is located within the subjectivity of the individual, and it can only be attained through the reconstruction of their ego in line with the aforementioned ideal. It is precisely at this point that we can locate the root of aggressive impulses in subjectivity that, according to Han, lead to depression. Namely, as Dufour argues, the archaic super-ego prevalent in neoliberalism engenders a constant sense of guilt because the individual is never able to finally achieve the imaginary ideal imposed upon them (Dufour, 2008, pp. 81–86). Depression is therefore the consequence of the subject's inability to adequately optimize their self and thereby reach the imaginary ideal, resulting in punishment from the super-ego²¹ (Vanheule, 2023, p. 35). We can conclude, following Žižek, that depression is inherent to the process of subjectivization by the neoliberal fantasy and represents a consequence of the way it mobilizes the instance of the super-ego with its imperative for desire fulfilment, i.e., achieving *objet petit a*²² (Žižek, 2012, p. 109).

CONCLUDING REMARKS

We can conclude that the theoretical apparatus of Lacanian psychoanalysis, especially the concepts of fantasy and the super-ego, aligns with the conceptual framework of Foucault's theory of governmentality. Such a synthesis enables us to relate the structural and

---

instructs the subject to utilize all possibilities to optimize oneself in order to achieve success (Han, 2020b, pp. 19–20). For this reason, Han describes the experience of depression in neoliberalism as "the impossibility of being able to" stating that it takes the form of self-reproach and self-aggression (Han, 2020b, p. 22).

²¹ As asserted by Lacanian psychoanalyst Élisabeth Roudinesco, the depressive subject in neoliberalism is "Condemned to exhaustion... due to the pursuit of an unattainable ideal of happiness" (Roudinesco, 2001, p. 8).

²² Lacanian psychoanalyst Paul Verhaeghe interprets the phenomenon of depression in a similar way. He refers to the symbolic mandate of the Big Other as the "desire of the Big Other" and argues that depression occurs when the subject is unable to harmonize their ego with the ego ideal provided by the Big Other. Therefore, according to Verhaeghe, depression results from a loss of identity due to "betrayal of the desire of the Big Other". This corresponds precisely to our interpretation of depression in neoliberalism as a consequence of the guilt inflicted by the super-ego on the subject due to their inability to achieve the imaginary ideal and thereby fulfill the symbolic mandate of the Big Other.

agential aspects of the neoliberal mode of regulation. In this way, we can explain the process through which subjects are induced to reproduce the structures that constitute this mode.

By introducing the concept of the neoliberal fantasy, we have bridged the conceptual gap that exists in governmentality theory between governmental rationality and the dimension of subjectivity. We achieved this by defining the neoliberal fantasy as an “extimate”²³ dimension that connects the subject’s desire with the symbolic order, and thus with the law prescribed by the Big Other. Through this, we have constructed a theoretical framework that allows us to illuminate the structure and dynamics of neoliberal subjectivation. While various Lacanian theorists have often emphasized that the power of the capitalist economic order and ideology can be explained by how they mobilize the desire of subjects (McGowan, 2004; Declercq, 2006; Tomšić, 2014; McGowan, 2016; Tomšić, 2019; Bruno, 2020), we have pointed out the novelties brought about by subjectivation in the neoliberal version of the capitalist system. By subjectivizing individuals through the super-ego, neoliberalism achieves what is referred to in post-operaist theory as “real subsumption”, wherein individuals relate to their subjectivity as they would to a set of resources.²⁴ In other words, neoliberalism represents an era in which capital incorporates subjectivity as one of the inputs in its own process of reproduction. (Read, 2003, pp. 10–11, 18, 113–114; Lazzarato, 2014, pp. 9–12, 27, 37–38).

Ultimately, depression can be seen as a consequence of contradictions within neoliberalism as a contemporary form of capitalist development. As Han emphasizes, while in classical liberal capitalism contradictions manifest in the form of class conflict between the exploited and the exploiters, in neoliberalism, this conflict retreats into the self, which simultaneously plays both roles due to the imperative of self-exploitation (Han, 2020b, pp. 22–30). Depression arises as a result of this conflict and can thus be seen as a pathology inherent in the dynamics of neoliberal subjectivity. Such a diagnosis of the pathology of neoliberalism enables us to point out its inevitable consequences and thereby bypass moralistic and ideologically charged criticism of neoliberalism. Our analysis, therefore, can be seen as an immanent critique that highlights the necessary consequences of the principles underlying neoliberalism as a governmental regime.

REFERENCES/ЛИТЕРАТУРА

Behrent, M. C. (2016). Liberalism without Humanism: Michel Foucault and the Free-Market Creed, 1976–1979. In: D. Zamora and M. C. Behrent (eds.). *Foucault and Neoliberalism*, (33–69). Cambridge: Polity Press.

²³ “Extimacy” is a concept that combines the terms “exteriority” (exteriorité) and “intimacy” (intimité). Lacan uses it to denote the paradoxical status of the symbolic order and the commands of the Big Other, which simultaneously exist in the intersubjective space and structure the subject’s desire through the construction of the *objet petit a* in the fantasy (Dolar, 1993, p. 78; Lacan, 1997, p. 71, 139).

²⁴ Real subsumption is a concept used by Marx to denote the process through which forms of labor and relations of production are transformed due to their incorporation into the capitalist mode of production (Marx, 1978, pp. 447–466). Post-operaist authors expand the meaning of this concept as they explore how various other phenomena are incorporated into the process of capital reproduction, such as social relations, cultural practices, emotions, etc. (see Read, 2022).

- Berch, K., Mykhnenko, V. (2012). The world turned rightwards. In: K. Berch and V. Mykhnenko (eds.). *The Rise and Fall of Neoliberalism: The Collapse of an Economic Order?* (11–31). Beograd: Zavod za udžbenike. [In Serbian]
- Bloom, P., Cederström, C. (2009). 'The sky's the limit': fantasy in the age of market rationality. *Journal of Organizational Change Management* 22 (2), 159–180. Available at: <https://doi.org/10.1108/09534810910947190>
- Bobbio, N. (1995). *Liberalism and Democracy*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. [In Serbian]
- Boltanski, L., E. Chiapello. (2007). *The New Spirit of Capitalism*, London: Verso Books.
- Bruno, P. (2020). *Lacan and Marx: The Invention of The Symptom*. London: Routledge.
- Bryant, L. R. (2008). Žižek's New Universe of Discourse: Politics and the Discourse of the Capitalist. *International Journal of Žižek Studies* 2 (4), 1–48.
- Catalano, R., Goldman-Mellor, S., Saxton, K., Margerison-Zilko, C., Subbaraman, M., LeWinn, K. and Anderson, E. (2011). The Health Effects of Economic Decline. *Annual Review of Public Health* 32 (1), 431–450. Available at: [doi:10.1146/annurev-publhealth-031210-101146](https://doi.org/10.1146/annurev-publhealth-031210-101146)
- Carney, T. (2008). The mental health service crisis of neoliberalism – An antipodean perspective. *Theory & Psychology. International Journal of Law and Psychiatry* 31 (2), 101–115. Available at: <https://doi.org/10.1016/j.ijlp.2008.02.001>
- Catlaw, T. J., Sandberg, B. (2018). The Quantified Self and the Evolution of Neoliberal Self-Government: An Exploratory Qualitative Study. *Administrative Theory & Praxis* 40 (1), 3–22. Available at: <https://doi.org/10.1080/10841806.2017.1420743>
- Chiesa, L. (2007). *Subjectivity and Otherness: A Philosophical Reading of Lacan*. London: The MIT Press.
- Colquhoun, M. (2020). *Egress: On Mourning, Melancholy and Mark Fisher*. London: Repeater books.
- Cosgrove, L., Karter, J. M. (2018). The poison in the cure: Neoliberalism and contemporary movements in mental health. *Theory & Psychology* 28 (5), 669–683. Available at: <https://psycnet.apa.org/doi/10.1177/0959354318796307>
- Cotoi, C. (2011). Neoliberalism: A Foucauldian Perspective. *International Review of Social Research* 1 (2), 109–124. Available at: <http://dx.doi.org/10.1515/irsr-2011-0014>
- Curran, T., A. P. Hill. (2019). Perfectionism is increasing over time: A meta-analysis of birth cohort differences from 1989 to 2016. *Psychological Bulletin* 145 (4), 410–429. Available at: <https://doi.org/10.1037/bul0000138>
- Dean, M. (2010). *Governmentality: Power and Rule in Modern Society*, London: SAGE Publications.
- Declercq, F. (2006). Lacan on the Capitalist Discourse: Its Consequences for Libidinal Enjoyment and Social Bonds. *Psychoanalysis, Culture & Society* 11 (1), 74–83. Available at: <http://dx.doi.org/10.1057/palgrave.pcs.2100068>
- Deleuze, G. and Guattari, F. (1990). *Anti-Oedipus*. Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića. [In Serbian]
- Denord, F. (2009). French Neoliberalism and Its Divisions: From the Colloque Walter Lippmann to the Fifth Republic. In: P. Mirowski and D. Piehwe (eds.). *The Road from Mont Pèlerin* (45–67). Cambridge: Harvard University Press.

- De Vos, J. (2016). From Panopticon to Pan-psychologisation or, why do so many women study psychology? *International Journal of Žižek Studies* 2 (1), 1–20.
- Dolar, M. (1993). Beyond interpellation. *Qui Parle* 6 (2), 75–96. Available at: <https://www.jstor.org/stable/20685977>
- Dolar, M. (2011). Where Does Power Come From?. In: J. Čekić and J. Blagojević (eds.) *Moć/mediji/&* (107–128). Beograd: Fakultet za medije i komunikacije. [In Serbian]
- Dufour, D. R. (2008). *The Art of Shrinking Heads: On the New Servitude of the Liberated in the Age of Total Capitalism*. Cambridge: Polity Press.
- Ehrenberg, A. (2010). *The Weariness of the Self: Diagnosing the History of Depression in the Contemporary Age*. London: McGill-Queen's University Press.
- Esposito, L., F. M. Perez. (2014). Neoliberalism and the Commodification of Mental Health. *Humanity & Society* 38 (4), 414–442. Available at: <https://doi.org/10.1177/0160597614544958>
- Flisfeder, M. (2023). There is no metalanguage; or, Truth has the structure of a fiction: The Žižekian system, between post-ideology and post-truth. *Enrahonar. An International Journal of Theoretical and Practical Reason* 70 (2023), 171–185. Available at: <https://doi.org/10.5565/rev/enrahonar.1420>
- Fisher, M (2022). *Capitalist Realism*. Beograd: Fakultet za medije i komunikacije. [In Serbian]
- Foucault, M. (1997). *Discipline and Punish*. Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića. [In Serbian]
- Foucault, M. (2005). *The Birth of Biopolitics*. Novi Sad: Svetovi. [In Serbian]
- Foucault, M. (2012). *Power/Knowledge*. Novi Sad: Mediterran Publishing. [In Serbian]
- Foucault, M. (2014a). *Security, Territory, Population*. Novi Sad: Mediterran Publishing. [In Serbian]
- Foucault, M. (2014b). *Technologies of The Self*. Loznica: Karpos. [In Serbian]
- Gane, N. (2013). The Emergence of Neoliberalism: Thinking Through and Beyond Michel Foucault's Lectures on Biopolitics, *Theory, Culture & Society* 31 (4), 3–27. Available at: <https://doi.org/10.1177/0263276413506944>
- Glynos, J., D. Howarth. (2007). *Logics of Critical Explanation in Social and Political Theory*. London: Routledge.
- Han, B. C. (2017). *Psychopolitics: Neoliberalism and New Technologies of Power*, London: Verso Books.
- Han, B. C. (2019). *The Transparency Society*. Stanford: Stanford University Press.
- Han, B. C. (2020a). *The Burnout Society*. Zagreb: Mizantrop. [In Croatian]
- Han, B. C. (2020b). *The Agony of Eros*. Zagreb: Mizantrop. [In Croatian]
- Harvey, D. (2012). *The Short History of Neoliberalism*. Novi Sad: Mediterran Publishing. [In Serbian]
- Koljević, B. (2015). *Biopolitics and the Contemporary World*. Beograd: Zavod za udžbenike. [In Serbian]
- Krce-Ivančić, M. (2020). Neoliberal Subjectivity at the Political Frontier. In: M. Faustino and G. Ferraro (eds.). *The Late Foucault: Ethical and Political Questions*, (197–214). London: Bloomsbury Academic.
- Kuzmančev-Stanojević, S. (2022). *Neoliberalism and the Violence of Total Commodification*. Novi Sad: Mediterran Publishing. [In Serbian]
- Lacan, J. (1983). *Ecrits*. Beograd: Prosveta. [In Serbian]

- Lacan, Jacques. (1997). *The Seminar of Jacques Lacan Book VII: The Ethics of Psychoanalysis 1959–1960*. London: W.W. Norton & Company, Inc.
- Lacan, J. (1999). *On Feminine Sexuality: The Limits of Love and Knowledge, BOOK XX, Encore 1972–1973*. New York: W. W. Norton & Company, Inc.
- Lacan, J. (2006). *Écrits: The First Complete Edition in English*. New York: W. W. Norton & Company, Inc.
- Lacan, J. (2007). *The Other Side of Psychoanalysis, BOOK XVII*. London: W. W. Norton & Company, Inc.
- Lazzarato, M. (2014). *Signs and Machines: Capitalism and the Production of Subjectivity*, Los Angeles: Semiotext(e).
- Leader, D. (2021). *Jouissance: Sexuality, Suffering and Satisfaction*. Cambridge: Polity Press.
- Lordon, F. (2014). *Willing Slaves of Capital: Spinoza and Marx on Desire*, London: Verso Books.
- Lorenzo, C. (2007). *Subjectivity and Otherness: A Philosophical Reading of Lacan*, London: The MIT Press.
- Lošonc, A. (2009). *Power as a Social Event*. Novi Sad: Adresa. [In Serbian]
- Lynch, J. W. G., Kaplan, S., Shema, J. (1997). Cumulative Impact of Sustained Economic Hardship on Physical, Cognitive, Psychological, and Social Functioning. *The New England Journal of Medicine*. 337 (26), 1889–1895. Available at: DOI: [10.1056/NEJM199712253372606](https://doi.org/10.1056/NEJM199712253372606)
- Marx, K. (1978). *Capital: Volume One*. Beograd: Prosveta. [In Serbian]
- McGowan, T. (2004). *The End of Dissatisfaction?*. New York: State University of New York Press.
- McGowan, T. (2016). *Capitalism and Desire*, New York: Columbia University Press.
- McGowan, J. (2016). *Neoliberal Culture*. Hampshire: Palgrave MacMillan.
- McNay, L. (2009). Self as Enterprise Dilemmas of Control and Resistance in Foucault's The Birth of Biopolitics. *Theory, Culture & Society* 26 (6), 55–77. Available at: <https://doi.org/10.1177/0263276409347697>
- Miller, J. (2005). A Fantasy. *Lacanian Praxis* 1: 6–17.
- Miller, P., N. Rose. (2008). *Governing The Present*, Cambridge: Polity Press.
- Newheiser, D. (2016). Foucault, Gary Becker and the Critique of Neoliberalism. *Theory, Culture & Society* 33 (5), 1–19. Available at: <https://doi.org/10.1177/0263276415619997>
- Pavić, L. (2017). *Lacan–Imaginary Singularity of The Subject in Contrast to The Authentic Self*. Zagreb: Školska knjiga. [In Serbian]
- Ramon, S. (2008). Neoliberalism and its implications for mental health in the UK. *International Journal of Law and Psychiatry* 31 (2), 116–125. Available at: <https://doi.org/10.1016/j.ijlp.2008.02.006>
- Roberts, J. (2005). The Power of the “Imaginary” in Disciplinary Processes, *Organization* 12 (5), 619–642. Available at: <https://doi.org/10.1177/1350508405055938>
- Rodgers, D. (2018, June 13). The Uses and Abuses of “Neoliberalism”. *Dissent*. Available at: <https://www.dissentmagazine.org/article/uses-and-abuses-neoliberalism-debate>
- Roudinesco, E. (2001). *Why Psychoanalysis?*. New York: Columbia University Press.
- Read, J. (2003). *The Micro–Politics of Capital: Marx and the Prehistory of the Present*. New York: State University of New York Press.
- Read, J. (2009). A Genealogy of Homo-Economicus: Neoliberalism and the Production of Subjectivity, *Foucault Studies* 6, 25–36. Available at: <https://doi.org/10.22439/fs.v0i0.2465>

- Read, J. (2022). *The Production of Subjectivity: Marx and Philosophy*. Boston: Brill
- Sennett, R. (2007). *The Culture of the New Capitalism*. Beograd: Arhipelag. [In Serbian]
- Strozier, R. M. (2002). *Foucault, Subjectivity and Identity*, Detroit: Wayne State University Press.
- Tie, W. (2004). The Psychic Life of Governmentality. *Culture, Theory & Critique* 45 (2), 161–176. Available at: <https://doi.org/10.1080/1473578042000283844>
- Tomšić, S. (2015). *The Capitalist Unconscious: Marx and Lacan*, London: Verso.
- Tomšić, S. (2019). *The Labour of Enjoyment: Towards a Critique of Libidinal Economy*. Manchester: Cornerhouse Publications.
- Tucci, V., Moukaddam, N. (2017). We are the hollow men: The worldwide epidemic of mental illness, psychiatric and behavioral emergencies, and its impact on patients and providers. *Journal of Emergencies, Trauma, and Shock* 10 (1), 4–6. Available at: DOI: [10.4103/0974-2700.199517](https://doi.org/10.4103/0974-2700.199517)
- Tutt, D. (2022). *Psychoanalysis and the Politics of the Family: The Crisis of Initiation*. Palgrave MacMillan. (e-book). Available at: <https://doi.org/10.1007/978-3-030-94070-6>
- Urošević, M. (2020). Contemporary Self-Help Literature: An Analysis from the Perspective of Governmentality Studies. *Etnoantropološki problemi* 15 (4), 1007–1036. Available at: <https://doi.org/10.21301/eap.v15i4.3>. [In Serbian]
- Vanheule, S. (2016). Capitalist Discourse, Subjectivity and Lacanian Psychoanalysis. *Frontiers in Psychology* 7, 1–14. Available at: <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2016.01948>
- Vanheule, S. (2023). In between the signifier and the Real: On depressive experiences. In: D. Hook and S. Vanheule (eds.) *Lacan on Depression and Melancholia*, (29–40). London: Routledge.
- Verhaeghe, P. (2008). *On Being Normal and Other Disorders: A Manual for Clinical Psychodiagnostics*. London: Karnac Book.
- Žižek, S. (2000). *The Ticklish Subject*, London: Verso.
- Žižek, S. (2008). *The Plague of Fantasies*, London: Verso Books.
- Žižek, S. (2012). *How to Read Lacan*. Loznica: Karpos. [In Serbian]